

УДК 338.2

Н. П. Сітнікова,
к. е. н., докторант, НДЕІ Мінекономрозвитку і торгівлі України

ПІДХОДИ ДО РОЗРОБЛЕННЯ ІНДЕКСІВ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ДЛЯ ВРАХУВАННЯ У СТРАТЕГІЧНОМУ ПЛАНУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті надається огляд підходів та практики вимірювання якості життя за методиками відомих дослідницьких організацій. Також наведено аналіз місця України у міжкраїнових рейтингах за індексом якості життя населення для врахування у процесі стратегічного планування суспільного розвитку.

The article provided an overview of approaches and practices of quality of life measurement in accordance with methodologies of leading research institutions. Also it presents an analysis of Ukraine's place in the international ratings of quality of life indexes for consideration in the strategic planning of national development.

Ключові слова: стратегічне планування, якість життя.
Key words: strategic planning, quality of life .

ВСТУП

На початку XXI століття для забезпечення економічного зростання вирішального значення набувають інвестиції у людський капітал, що зумовлено специфікою переходу до постіндустріального суспільства. Стратегічне планування розвитку будь-якої країни орієнтовано на забезпечення інвестування у людей, на підвищення якості життя населення. Наразі моніторинг якості життя виступає основним критерієм суспільного прогресу. Державне регулювання якості життя передбачає цілеспрямований вплив на політичні, економічні, господарські, соціальні та культурні процеси, що визначають якість життя громадян у широкому розумінні. Планування та здійснення реформ у будь-якій країні має ґрунтуватись на розрахунках прогнозованих змін у якості життя населення (у першу чергу, найбільш уразливих груп) з використанням сценарних підходів, тобто має передбачати вплив запланованих дій на якість життя населення з використанням науково-обґрунтованих норм та критеріїв. Вимірювання якості життя населення у багатьох країнах є складовою стратегічного планування та процесу вироблення державної політики. Дослідження змін у якості життя населення є підґрунтям для моніторингу суспільного прогресу в цілому. Аналіз

стану якості життя населення слугував базою для визначення спрямованості і темпів трансформаційних перетворень у країнах з перехідними економіками. У розвинутих країнах цей аналіз використовується у процесах вироблення державної політики та впливає на прийняття управлінських рішень для забезпечення соціальної безпеки. Це зумовлює актуальність досліджень питань використання показників якості життя у процесах програмування розвитку.

Питання стратегічного планування суспільного розвитку та концептуальні засади вимірювання рівня та якості життя населення досліджені у працях В. Без'язичного, Д. Гелбрейта, В. Дробишевої, Ф. Ендрюса, Б. Нолана, А. Сена, Дж. Стігліца, О. Ткачова, Д. Філіпса, Т. Фейхі, Й. Шумпетера та вітчизняних вчених І. Бондар, В. Горбатова, В. Гошовської, О. Грішнкової, М. Кизима, І. Крючкової, Е. Лібанової, І. Манцурова, О. Новікової, О. Плахової, Ф. Узунова, Л. Черенько. Недостатньо вивченими залишаються деякі питання, пов'язані з системними підходами до моніторингу якості життя населення та урахуванням позицій України за шкалою міжкраїнових порівнянь у процесі стратегічного планування суспільного розвитку в умовах переходу до постіндустріального суспільства.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою дослідження є висвітлення підходів до вимірювання якості життя, запроваджених провідними дослідницькими установами. Також завданням дослідження є аналіз місця України у міжкраїнових рейтингах за індексом якості життя відповідно до методик найбільш відомих видань світу для врахування у процесі стратегічного планування суспільного розвитку.

РЕЗУЛЬТАТИ

Якість життя є міждисциплінарним поняттям, що віддзеркалює загальний добробут суспільства. Термін “якість життя” був введений у науковий обіг Дж. Гелбрейтом у 50-х роках ХХ століття, який у роботі “Суспільство блага” стверджував, що капіталізм досяг рівня економічної зрілості, і тому може забезпечити “загальний добробут” та істотно підвищити якість життя всіх громадян [2]. Концепція якості життя виходить за рамки концепції рівня життя і враховує такі категорії, як задоволеність життям, свобода вибору, безпека, соціальні зв’язки, стан навколишнього середовища тощо [1]. Якість життя вимірюється як об’єктивними, так і суб’єктивними показниками. На якість життя впливають екзогенні (технологія виробництва, інфраструктура, відносини з іншими групами або країнами, інститути суспільства, навколишнє середовище тощо) та ендогенні чинники (взаємодія в суспільстві, цінності людини або суспільства) [3]. Проблематика, яка пов’язана з якістю життя, наразі є об’єктом наукових досліджень у багатьох сферах знань, у першу чергу у економіці та управлінні. Наразі налічується значна кількість ініціатив щодо використання методик оцінки якості життя населення у стратегічному плануванні та у процесі прийняття рішень на національному та місцевому рівні у багатьох країнах [4]. Існуючий досвід розроблення підходів до оцінки ефективності країни в економічній, соціальній та екологічній сфері державними та приватними установами включає понад 150 композитних індикаторів добробуту та якості життя. Цей глобальний рух зумовлений процесами глобалізації, використанням Інтернету, посиленням глобальної співпраці та активізацією діяльності міжнародних організацій. Міжнародні дослідження стимулювали дискусії серед вчених і практиків, дослідницькі організації в усьому світі розробляють нові індекси оцінки якості життя населення та нові підходи до вимірювання суспільного прогресу.

Серед найбільш відомих у світі методик розрахунків індексу якості життя населення і ранжування країн за цим індексом можна навести наступні приклади.

Economist Intelligence Unit (EIU), дослідницький підрозділ відомої компанії The Economist Group, наприкінці 2004 року опублікував Індекс якості життя у журналі “Світ у 2005 році” [6]. Цей композитний індекс базується на власних розрахунках EIU та результатах опитувань населення, що було проведено Economist.com шляхом електронного опитування (більше 3 тис. респондентів). Респонденти оцінювали різні фактори, пов’язані з якістю життя за п’ятибальною шкалою. У процесі розроблення моделі фахівці EIU врахували

Таблиця 1. Рейтингування країн за Індексом якості життя за методикою Economist Intelligence Unit

Місце за індексом якості життя	Країна	Індекс якості життя (Іжж)	ВВП на душу населення (дол.США за ПКС)	Місце за ВВП на душу населення (ВВПДж)	Різниця між місцями за Іжж і ВВПДж
1	Ірландія	8.333	36790	4	3
2	Швейцарія	8.068	33580	7	5
3	Норвегія	8.051	39590	3	0
4	Люксембург	8.015	54690	1	-3
5	Швеція	7.937	30590	19	14
6	Австралія	7.925	31010	14	8
7	Ісландія	7.911	33580	8	1
8	Італія	7.810	27980	23	15
9	Данія	7.796	32490	10	1
10	Іспанія	7.727	25370	24	14
...
95	Гана	5.174	2560	100	5
96	Казахстан	5.082	8090	63	-33
97	Сирія	5.052	3810	91	-6
98	Україна	5.032	6500	73	-25
99	Молдова	5.009	2280	102	3
100	Білорусь	4.978	7200	68	-32
101	Уганда	4.879	1450	108	7
...
105	Росія	4.796	9810	55	-50
...
111	Зімбабве	3.892	1500	106	-5

Джерело: побудовано автором на основі [6].

той факт, що у 24 країнах ЄС матеріальний добробут вважається найважливішим критерієм задоволеності життям (за даними опитування Євробарометром 28 європейських країн), тому найбільшу увагу було приділено розрахункам ВВП на душу населення за паритетами купівельної спроможності (ПКС).

Індекс якості життя, розрахований EIU, поєднує у собі як об’єктивні дані статистичних агентств, так і суб’єктивні оцінки якості життя. Аналітики EIU побудували регресійну модель, яка на 80% враховує результати опитувань і дозволяє здійснювати оцінки якості життя майже всіх країн. Модель враховує показники за наступними вимірами: 1) матеріальний добробут (Material wellbeing), що вимірюється ВВП на душу населення за ПКС у дол.США (джерело даних Economist Intelligence Unit); 2) здоров’я (Health), що оцінюється середньою очікуваною тривалістю життя при народженні (джерело — Бюро цenzів США); 3) політична стабільність та безпека (Political stability and security), оцінюється власними оцінками EIU (джерело даних Economist Intelligence Unit); 4) сімейне життя (Family life), оцінюється кількістю розлучень на 1000 жителів та конвертується у індекс від 0 до 1 (джерело даних — Євромонітор); 5) суспільне життя (Community life), оцінюється за шкалою від 0 до 1, тобто країна оцінюється 1 балом, якщо переважна більшість населення відвідує церкву, або є членами профспілок (джерело даних — Міжнародна Організація Праці (МОП), World Values Survey); 6) клімат та географія (Climate and geography), оцінюється за широтою, відмінностями країн з більш теплим і холодним кліматом (джерело даних — CIA World Factbook); 7) забезпеченість роботою (Job security), оцінюється рівнем безробіття у відсотках (дже-

рело даних Economist Intelligence Unit, МОП); 8) політична свобода (Political freedom), вимірюється за усередненими індексами політичної і суспільної свободи, країни оцінюються за шкалою від 1 (повністю свободна) до 7 (несвободна), (джерело даних — Freedom House); 9) Гендерна рівність (Gender equality), оцінюється відношенням середніх доходів чоловіків та жінок (джерело даних — Доповідь про людський розвиток ПРООН).

Ці фактори входять до індексу з вагами, що визначаються на підставі коефіцієнтів багатофакторної регресії з певними корективами. У процесі розроблення моделі використовувались інші фактори, які не було враховано, оскільки вони виявилися статистично незначущими.

Україна знаходиться на 99-му місці з 111, перша десятка списку, за винятком Австралії, складається з країн Європи. США посідає 13-е місце (за рівнем доходів на душу населення — друге після Люксембургу), Китай — 60-е, — Росія на 105-у місці. Рейтинг країн за цим індексом наведено у табл. 1.

Як видно з табл.1, матеріальний добробут країн з перехідними економіками не є визначальним для якості життя населення. Так, Росія за матеріальним виміром якості життя перебувала на середніх позиціях у рейтингу, а за результатами розрахунків всіх дев'яти вимірів якості життя опинилась майже наприкінці рейтингу, тобто втратила 50 позицій, відповідно Україна спустилась на 25 позицій, Білорусь — на 32. Молдова за рівнем добробуту знаходилась майже на останніх позиціях у рейтингу, тому незадовільні результати розрахунків за іншими вимірами якості життя просто не змогли значно погіршити її місце у рейтингу. Гармонійний розвиток таких розвинених країн, як Норвегія, Ірландія, Ісландія та Данія, досягнуто значною мірою завдяки впровадженню стратегічного планування, спрямованого на підвищення якості життя населення та реалізації відповідної політики. У більшості країн з розвинутою демократією зобов'язання щодо підвищення якості життя населення містяться у передвибірчих програмах партій, тому у процесі голосування на виборах за ту чи іншу партію (або коаліцію) громадськістю надається опосередкована оцінка дій уряду, що є показником ставлення суспільства до державної політики, що проводилась

Таблиця 2. Рейтингування країн у 2011 році за Індексом якості життя (за методикою International Living)

Країна	Вартість життя	Культурні досягнення	Економіка	Навколишнє середовище	Свобода	Здоров'я	Інфраструктура	Ризики безпеки	Клімат	Підрулювач оцінка
США	76	87	100	51	100	90	100	100	85	86
Нова Зеландія	89	92	59	67	100	91	65	100	84	76
Мальта	68	94	62	72	100	83	61	93	100	76
Франція	58	100	65	75	100	100	55	100	88	75
Монако	47	73	96	45	92	68	90	100	90	75
Бельгія	65	80	60	42	100	95	66	100	86	75
Німеччина	50	97	65	67	100	93	70	100	80	74
Австрія	58	95	60	75	100	94	68	100	76	74
Велика Британія	60	78	72	69	100	82	71	100	84	74
Японія	61	81	70	66	92	100	61	100	84	74
Італія	54	97	60	67	92	90	60	100	88	73
Андорра	61	82	63	45	100	86	61	100	83	73
Австралія	55	83	66	55	100	82	61	100	94	73
Португалія	72	71	56	67	100	86	55	100	94	73
Нідерланди	52	95	60	56	100	88	72	100	85	73
Норвегія	53	85	68	80	100	88	71	100	72	72
Аргентина	73	82	55	47	83	76	57	100	94	72
Угорщина	79	87	48	60	100	72	57	95	77	72
Словенія	66	86	49	54	100	80	62	100	84	72
Ісландія	65	71	49	100	100	93	73	91	74	71
Південна Корея	76	81	59	41	92	56	60	95	83	71
Данія	48	92	59	60	100	81	70	100	79	71
Ірландія	51	84	59	57	100	85	65	100	85	71
Греція	59	94	58	47	92	93	50	96	81	71
Уругвай	67	75	57	44	100	77	45	100	94	71
Іспанія	62	97	60	63	100	92	33	100	76	71
Польща	67	85	58	50	100	72	55	86	77	70
Швейцарія	45	100	70	93	100	97	33	100	78	70
Канада	61	84	62	56	100	84	53	98	68	70
Чехія	64	84	51	64	100	81	65	100	69	70
Швеція	49	92	58	88	100	94	47	100	69	69
Естонія	76	81	35	52	100	69	73	86	75	69
Латвія	67	85	63	66	92	71	55	86	73	69
Болгарія	80	80	48	50	83	73	56	86	81	69
Фінляндія	57	73	52	69	100	85	68	100	76	69
Литва	70	78	36	59	100	74	63	93	80	68
Хорватія	54	80	48	60	92	80	51	100	96	68
Словакія	70	80	49	69	100	80	29	86	82	67
Румунія	73	81	43	57	83	60	42	93	84	65
...										
Україна	67	81	27	43	75	72	47	71	79	60
Росія	55	80	45	47	25	68	53	67	72	54
Казахстан	64	76	57	41	25	76	36	64	28	52
Білорусь	53	67	51	54	8	74	37	64	78	51
Узбекистан	84	78	60	17	0	54	13	57	41	50
Туркменістан	75	80	60	10	0	45	1	64	61	49
Таджикистан	63	72	51	31	25	46	5	50	81	48

Джерело: побудовано автором на основі [8].

попереднім урядом. Врахування орієнтирів підвищення якості життя населення у стратегічному плануванні у розвинених країнах є запорукою їх політичної стабільності [5].

Видання International Living (Ірландія) протягом шести років оцінює якість життя населення понад 190 країн світу. Індекс якості життя, за визначенням видання, є комплексним показником, що адекватно характеризує рівень суспільного розвитку, якого було досягнуто країною [8]. За методикою видання розраховуються індекси за 9-ма категоріями: вартість проживання, культура, економіка, довкілля, свобода, здоров'я, інфраструктура, ризики та безпека, клімат (максимальний бал за кожним критерієм — 100).

Таблиця 3. Рейтингування країн у 2010 році за Індексом якості життя (за методикою International Living)

Країна	Вартість життя	Культурні досягнення	Економіка	Навколишнє середовище	Свобода	Здоров'я	Інфраструктура	Ризик безпеки	Клімат	Підсумкова оцінка	Місце у рейтингу
Франція	55	81	69	72	100	100	92	100	87	82	1
Австралія	56	82	71	76	100	87	92	100	87	81	2
Швейцарія	41	86	79	78	100	95	96	100	77	81	3
Німеччина	54	82	71	83	100	89	90	100	79	81	4
Нова Зеландія	62	82	65	77	100	88	70	100	84	79	5
Люксембург	44	76	85	77	100	87	66	100	83	78	6
США	56	79	67	62	92	78	100	100	84	78	7
Бельгія	41	83	66	64	100	88	96	100	86	78	8
Канада	62	76	69	62	100	84	85	100	69	77	9
Італія	56	85	63	74	92	90	62	100	87	77	10
Австрія	41	86	68	87	100	85	68	100	76	77	11
Норвегія	39	60	89	76	100	90	89	100	60	77	12
...											
Україна	49	61	42	74	75	68	60	71	78	62	68
...											
Сомалі	61	0	39	55	0	7	36	36	16	30	194

Джерело: побудовано автором на основі [7].

Розрахунки за визначеними категоріями відбуваються наступним чином: 1) категорія “Вартість життя” (15% від остаточного рейтингу) розраховується на підставі визначення того, скільки коштуватиме утримання “західного стилю” життя зіставного з середнім рівнем життя у США. Основним джерелом даних у цій категорії є Індекс Державного департаменту США про витрати життя за кордоном, який використовується для розрахунку вартості західного стилю життя у різних країнах. Також враховано для кожної країни ставку податку на прибуток і державний борг; 2) “Культура” (10% від остаточного рейтингу) розраховується з використанням показників рівня грамотності, тиражів газет, кількості осіб з середньою і вищою освітою, частота відвідування музеїв, і суб’єктивного рейтингу різних культурних і розважальних заходів; 3) категорія “Економіка” (15%) враховує процентні ставки, ВВП, темпи зростання ВВП, темпи інфляції, і ВНП на душу населення для визначення оцінки економіки кожної країни; 4) за категорією “Довкілля” (5%) оцінюються показники щільності населення на квадратний кілометр, темпи зростання населення, викиди парникових газів на душу населення, і відсоток природоохоронних територій від загальної площі країни; 5) “Свобода” (10%) оцінюється за обстеженнями “Freedom House” (з акцентом на політичні права громадян і громадянські свободи); 6) “Здоров’я” (10%) враховує: споживання калорій у відсотках від добової норми, кількість осіб на одного лікаря, кількість лікарняних ліжок на 1000 чоловік, відсоток населення, що має доступ до якісної питної води, рівень смертності дітей, очікувану тривалість життя і витрати на охорону здоров’я у відсотках від ВВП країни; 7) “Інфраструктура” (10%) оцінюється щільністю залізниць, автомобільних доріг та судноплавних шляхів, кількістю аеропортів, автомобілів, телефонів, Інтернет-провайдерів і мобільних телефонів на душу населення; 8)

“Безпека” (10%) розраховується за даними Департаменту США за надбавками за небезпеку життя; 9) “Клімат” (10%) охоплює такі показники, як середньорічна кількість опадів і середня температура, ризик стихійних лих.

За даними рейтингу 2011 року перше місце із 192 країн посідають США (86 балів за 100-бальною шкалою), останнє — Сомалі (28). Лідери рейтингу також — Нова Зеландія, Мальта, Франція, Монако. В Україні “вартість життя” оцінено у 67 балів, “свобода” — 75 балів, “інфраструктура” — 47, “культура” — 81 бал, “економіка” — 27 балів, у категоріях “навколишнє середовище” і “здоров’я” відповідно — 43 і 72 балів, “безпека” — 71 бал, “клімат” — 79. Цілком очевидно, що необхідно покращити економічну ситуацію в країні, докласти зусиль для сталого розвитку довкілля та запланувати конкретні програми оновлення інфраструктури. Також необхідно провести реформу системи охорони здоров’я. У 2012 році очікується покращення оцінок у категорії “інфраструктура” з огляду на реалізацію відповідних програм у рамках підготовки країни до Чемпіонату Європи з футболу 2012 року. Рейтинг країн 2011 року за цим індексом наведено у табл. 2.

Як видно з табл.2, типові проблеми пострадянських країн у розрізі якості життя полягають у економічній, інфраструктурній, екологічній площині, забезпеченні прав та свобод людини. За даними рейтингу 2010 року, перше місце п’ятий рік поспіль посідала Франція (82 бали за 100-бальною шкалою), останнє — Сомалі (30). Крім Франції, лідери рейтингу — Австралія, Швейцарія, Німеччина (по 81 балу) і Нова Зеландія (79 балів). США змогли набрати 78 балів, Великобританія — 73 бали, а оцінка Японії дорівнювала 70 балам. Україна посіла 68-е місце, випередивши інші країни на пострадянському просторі, за винятком прибалтійських республік і Молдови. В Україні “вартість життя” було оцінено у 49 балів, “свобода” — 75 балів, “інфраструктура” — 60, “культура” — 61 бал, “економіка” — 42 балів, у категоріях “навколишнє середовище” і “здоров’я” відповідно — 74 і 68 балів, “безпека” — 71 бал, “клімат” — 78. Російська Федерація у цьому списку опинилася серед країн, які набрали 54 бали зі 100 можливих і розташувалися з 109 по 119 місце. Крім Росії, по 54 бали набрали ще 10 держав — Білорусь, Таїланд, Замбія, Ліван, Палау, Малаві, Марокко, Самоа, Свазіленд і Бахрейн. Рейтинг країн за цим індексом наведено у табл. 3.

Для розрахунку Індексу якості життя за цією методикою використовувались наступні джерела: Статистичний щорічник ЮНЕСКО (UNESCO Statistical Yearbook); Свобода у світі: щорічний огляд політичних прав і громадянських свобод (Freedom in the World: The

Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties); дані Міністерства торгівлі США (United States Department of Commerce) та Державного департаменту США (U.S. State Department), управління ООН з наркотиків і попередження злочинності (The United Nations Office for Drug Control and Crime Prevention), огляди Freedom House, World Factbook, The World Almanac and Book of Facts; індекси вартості життя за кордоном Державного департаменту США (U.S. Department of State Indexes of Living Costs Abroad), Quarters Allowances, and Hardship Differentials, дані Всесвітньої організації охорони здоров'я (The World Health Organization Economist), Світ у цифрах (The Economist World in Figures) тощо.

Слід зазначити, що порівняння трендів (погіршення/покращення рік до року) за категоріями є некоректним з огляду на специфіку цієї методики. У цілому, методики оцінювання якості життя населення різних країн, розроблені авторитетними популярними (не фаховими) виданнями, мають свої переваги та недоліки. Такі оцінки використовуються людиною для прийняття рішення щодо міграції у ту чи іншу країну, інколи такі рейтинги фахівці називають "дороговказами для мігрантів", "дороговказами для пенсіонерів" тощо. Так, авторитетний журнал "Форбс" із залученням відомих науковців також розробив власну методику вимірювання якості життя. Протягом останніх років фахівці видання публікували рейтинги країн за критеріями якості життя (у першу чергу, такими як екологічно чисті, сприятливі для пенсіонерів та щасливі країни). За цією методикою найбільш екологічно чистою державою у світі є Швейцарія. Список 10 кращих країн для пенсіонерів за методикою "Форбс" виглядає наступним чином: Австрія, Таїланд, Італія, Панама, Ірландія, Австралія, Франція, Малайзія, Іспанія і Канада. У першу трійку країн, населення яких є щасливим, увійшли Данія, Фінляндія і Нідерланди.

ВИСНОВКИ

Ще у середині минулого століття безумовного визнання набула концепція, згідно якої людина, її стан, забезпечення її життєдіяльності є виміром усіх соціально-економічних та соціально-політичних перетворень. Показники якості життя і розвитку людини стають ключовими для прийняття рішень щодо визначення пріоритетів у сфері економічного та соціального розвитку все більшої кількості держав і міжнародних організацій. Система індикаторів якості життя у будь-якій країні пропонує орієнтири, за якими влада та громадяни можуть вимірювати ефективність реалізації документів стратегічного планування (стратегій, програм, планів дій національного розвитку країни тощо) на додаток від суто суб'єктивного відчуття. Недооцінка соціальної та екологічної складових економічного зростання та якості життя у системі національного моніторингу суспільного розвитку є характерною для країн з перехідною економікою. Україна посідала 98 місце (5,032) із 111 країн за індексом якості життя The Economist Intelligence Unit (2005), за індексом якості життя International Living Україна посідала 73-є місце із 192 країн у 2011 році (60 балів), 68-е місце (62 бали) — у 2010 році. Це свідчить про необхідність зрушень у якості життя населення з акцентуванням на забезпечення належної інфраструктури, поліпшення стану навколишнього се-

редовища та економічної ситуації в країні.

Перевагою застосування системи показників якості життя для моніторингу суспільного прогресу в Україні є можливість аналізу динаміки змін за окремі періоди, коли ведуться спостереження, з тим щоб вектор розвитку суспільства не підлягав сумніву. Важливим є також забезпечення можливості відкритого громадського моніторингу стану виконання програмних зобов'язань політичних партій та здійснення об'єктивної оцінки якості життя населення на науково обгрунтованій основі як владними, так і опозиційними інститутами вітчизняної політичної системи. Крім того, що також дуже важливо, зберігається можливість аналізувати окремі компоненти якості життя і проявів нерівності, які можуть нівелюватися і залишати поза увагою ті чи інші проблеми в окремих сферах життєдіяльності населення.

Література:

1. Безъязычный В.Ф. Качество жизни : учеб. пособие / В.Ф. Безъязычный, Е.В. Шилков; Рыбин. гос. авиац. технол. акад. им. П.А. Соловьева (РГАТА). — Рыбинск: РГАТА, 2004. — 96 с.
 2. Гелбрейт Д. К. Суспільство блага. Пора гуманності / Д. К. Гелбрейт. — К.: ВД "Скарби", 2003. — 160 с.
 3. Дробышева В.В. Интегральная оценка качества жизни населения региона: монография / В.В. Дробышева, Б.И. Герасимов; под ред. Б.И. Герасимова. — Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004. — 108 с.
 4. Ткачев А.Н. Качество жизни населения как интегральный критерий оценки эффективности деятельности региональной администрации [Электронный ресурс] / А.Н. Ткачев. — Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2004/02/pdf/14.pdf>. — Загл. с экрана.
 5. Andrews F.M. Social Indicators of Well-Being: America's Perception of Quality of life / F.M. Andrews, S.B. Witney. — New York: Plenum Press, 1976.
 6. Economist Intelligence Unit. Quality of Life Index [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.economist.com/media/pdf/QUALITY_OF_LIFE.pdf
 7. International Living 2010 Quality-of-life Index [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://internationalliving.com/2010/02/quality-of-life-2010/>
 8. International Living 2011 Quality-of-life Index [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www1.internationalliving.com/qofl2011/>
- Стаття надійшла до редакції 08.08.2012 р.